

Л. В. Мафтин

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ПОСТАТЬ ІВАНА ОГІЄНКА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

У статті обґрунтовано необхідність актуалізації дослідження українських постатей, тих особистостей, які посіли ключове місце в історії українського народу, розвитку української науки, культури, освіти, духовності. Розкрито внесок Івана Огієнка в українське націєтворення, охарактеризовано українознавчі ідеї вченого, наголошено їх значення у контексті розвитку сучасного українознавства. Особлива увага приділяється науковому доробку видатного діяча українського відродження періоду еміграції, тим працям, які слугують цілісному розкриттю предметного дискурсу українознавства у системі його ключових концентрів: «Україна – людність, етнос, нація», «Україна – територія, природа, екологія», «Україна – мова, культура, духовність», «Україна – світ».

Ключові слова: особистість І. Огієнка, українознавство, концентри українознавства, ідентичність, національне виховання, національна свідомість, освіта.

Чинні нормативні документи про школу й освіту: Державна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), Національна доктрина розвитку освіти в Україні, новий Державний стандарт освіти, «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки» й ін. акцентують потребу виховання патріотизму та утвердження любові до Батьківщини, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань українців, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу та незалежність України. Такі ж виховні завдання були актуальними й на початку минулого століття, в період становлення молоді України держави, коли на перший план висувались ідеї національного відродження, українознавчої освіти, рідномовних обов'язків, виховання свідомих громадян, справжніх патріотів. У цьому контексті особливо актуальності набуває творча спадщина тих діячів української культури, чий досвід є надзвичайно корисним і потрібним в умовах розбудови незалежної держави, утвердження українознавчих цінностей, національних пріоритетів.

Українознавча складова розвитку вітчизняної педагогічної думки ХХ ст. висвітлена у дослідженнях П. Кононенка, Л. Токара, Т. Усатенко та інших учених. Біографії Івана Огієнка присвячені публікації О. Будзей, С. Грабовського, В. Качкана й ін. Різноманітні аспекти наукової, громадської, політичної діяльності відомого українського вченого розкриті в наукових працях Н. Дічек, Т. Ємець, А. Марушкевич, В. Мацько, В. Ляхоцького, Г. Опанасюк, В. Пашенка, Є. Сохачької, М. Тимошика та ін. Попри велику кількість досліджень творчої спадщини видатного українця, питання цілісного аналізу українознавчих засад творчості, актуалізації його українознавчих ідей в контексті розбудови сучасного українського суспільства, залишається злгоденним, потребує детальнішої уваги.

Метою статті є аналіз українознавчої складової творчої спадщини Івана Огієнка та розкриття її значення для сучасної українознавчої науки.

Однією з характерних ознак сучасного суспільного життя є підвищення ролі людського чинника, особливо це стосується інтелектуального простору. Осмислюючи феномен українознавства, погодимось із думкою дослідників (Я. Калакура, П. Кононенко, Л. Токар) про те, що насамперед – це наука про україн-

ську людину, народ, націю, український світ у конкретно-історичному, філософському, етнографічному, природно-географічному, соціально-економічному, культурно-духовному та інших зрізах. Саме інтегративність дає українознавству унікальну можливість, досліджуючи полісистемне поле діяльності українства, відтворювати цілісну систему українського світу [9, с.8-9]. Новітнє українознавство персонафіковане, нині особливої актуальності набуває вивчення діяльності окремих особистостей, тих визначних постатей, які посіли ключове місце в історії українського народу, її націєтворенні, науковому, культурному, духовному збагаченні.

Життя і творчість Івана Огієнка – один із достойних прикладів служіння своїй Батьківщині, народу, українській справі [1; 2; 8]. Всебічно обдарована людина: культуролог, педагог, мовознавець, літературознавець, перекладач, поет, видавець, просвітитель, православний митрополитом та історик Української церкви, перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, голова Державної правописної комісії, міністр освіти в уряді Української Народної Республіки, він був соратником таких визначних будівничих Української держави, як М. Грушевський, В. Вернадський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін. Сучасники називали його «людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку» [7, с.9].

Івана Огієнка як особистість, високоморальну людину, як патріота, вченого з україноцентристським мисленням, як державотворця з національно-державницькою самосвідомістю сформувавши умови життя, родинне оточення, характер спілкування з однодумцями, інтенсивна самоосвіта, ті книги й учителі, обставини життя, які допомогли майбутньому вченому пізнати глибини українського духу, досягнути філософські основи ментальності, зрозуміти витоки доміантних рис характеру рідного народу, сутність національних ідеалів, значення Слова у формуванні національної ідентичності, дали змогу осмислити образ рідної землі не просто як місця народження чи проживання, а як святості, як Матері, ставлення до якої визначає внутрішню сутність людини й народу. Саме тому особливе місце у його творчості посідають такі основоположні українознавчі концепти як Батьківщина, народ, історія, мова, культура, держава, релігія, особистість.

Творчий доробок українця – вагомий внесок у розвиток не тільки вітчизняної, а й світової науки, адже він створив понад тисячу праць із різних галузей рідної землі: Польщі, Швейцарії, Німеччині, Канаді. Дослідник життя і творчості видатного діяча українського відродження професор М.С. Тимошик зазначає, що згідно з заповітом владки, його надбання мають обов'язково передати на Батьківщину за двох умов: коли Україна буде вільною і коли буде вільною її церква. Канадська сторона, наприклад, вважає, що умови для цього ще не настали [6, с.5].

Праці Івана Огієнка, обґрунтовуючи проблемні питання історії, мови, освіти тощо, мають велике значення для виховання національно свідомого покоління, спонукають до творчої думки, осмислення науки українознавства, оскільки поглиблюють його фундаментальні центри. Поняття «концентр» у науковій літературі трактується як «зосередження, скупчення, зібрання в одному місці або навколо спільного (єдиного) центру знання» [9, с.13]. В основі концентрів – інформація про найвагоміші сфери буття української людини й української спільноти: географічне середовище, етнонаціональні відносини, суспільне й державне життя, мова, ментальність тощо. Основними концентрами українознавства є такі: «Україна – людність, етнос, нація», «Україна – територія, природа, екологія», «Україна – мова», «Україна культура» (духовна і матеріальна), «Україна – держава», «Україна в міжнародних відносинах», «Україна – ментальність. Доля» та ін.

Концепція новітнього українознавства, розроблена у кінці минулого століття Інститутом українознавства при Київському Університеті ім. Т.Г. Шевченка

визначає українознавство як «систему наукових інтегративних знань, науку цілісного пізнання (самопізнання), творення й самостворення українського народу і його етнічної території (України) в усьому часопросторовому вимірі. /.../ Україна й українство – це органічні складові всесвітньої цивілізації і культури, а українознавство розвивається як системні знання не лише про Україну та українство, а й про світове співтовариство» [9, с.8]. У цьому контексті вивчення життя і творчості Івана Огієнка, центром наукового дискурсу якого є найважливіші сфери буття і діяльності української людини й спільноти: ідея України, відродження української нації, захист рідної культури, є цінним як у пізнавально-інформаційному, виховному аспекті, так і у складних обставинах вирішення нинішніх завдань українського державотворення.

Одним із ключових центрів новітнього українознавства є концентр «Україна – мова», що передбачає вивчення феномену української мови, її походження й генези, ролі в суспільстві, у пізнанні України та українства [9, с.13]. Питання трактування витоків і розвитку української мови належить до так званих «гострих» наукових проблем, зокрема у частині створення, фальшування історичних фактів нашими північними сусідами. Тож недаремно у творчому доробку Івана Огієнка чільне місце посідають розвідки, присвячені актуальній мовній проблематиці: «Історія української літературної мови», «Історія церковнослов'янської мови», «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків», «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян», «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному», «Український літературний наголос», «В Україні, а не на Україні», «Навчаймо дітей своїх української мови», «Рідне писання», «Рідне слово», «Наука про рідномовні обов'язки», «Без спільної літературної мови немає нації», «Граматичні основи української літературної мови», «Нариси з історії української мови. Система українського правопису», «Духовенство й рідна мова», «Український літературний наголос», «Український правопис із словничком», «Церковний словничок», «Історичний словник української граматичної термінології», «Український стилістичний словник», «Фразеологічний словник української мови», «Географічні назви в українській мові», «Життя слів. Семасіологічні нариси», «Словник місцевих слів», «Етимологічно-семантичний словник української мови», «Граматично-стилістичний словника Шевченкової мови» й ін. Цінність цих праць у тому, що в них подано «широкому громадянству все потрібне для пізнання й ґрунтовної оборони своєї мови, як основи народу-нації, що прагне до свого незалежного державного життя. Подаю тут ті відомості, без яких не може обійтись кожен українець, що зве себе свідомим українським інтелігентом» [4, с.67].

Всупереч офіційному мовознавству, вчений обґрунтовує свою наукову, політично незаангажовану, концепцію походження української літературної мови, акцентуючи її першовитоків в глибокій давнині, задовго до прийняття християнства на українських землях. У вступі до фундаментальної праці «Історія української літературної мови» (Вінніпег, 1949 р.) вчений зазначає: «Українська літературна мова народилася в нас іще в глибоку давнину, ще перед офіційним прийняттям християнства, цебто перед 988-м роком, бо ще перед тим, безумовно було вже в нас письменство, а в IX віці були й свої перші переклади» [4, с.64]. Автор звертає особливу увагу на вагомість вивчення історії мови, оскільки її знання «навчить нас належно шанувати й відповідно творити літературну мову в дальшому житті її» [4, с.65]. Вмотивовуючи дефініцію літературної мови, як мови «книжок та мови інтелігенції, яка сильно різниться від мови простонародної чи говіркової», Іван Огієнко конкретизує її завдання «бути мовою загальною

для всього народу-нації, ... мовою науки, викладів, проповідей, школи, театру, урядів і т. ін., себто ... мовою публічного вжитку для нації» [4, с.65]. Заслугує на увагу й аргументація лінгвіста у дискусії щодо трактування проблеми походження трьох «братніх» слов'янських мов, їх спільного кореня, єдиної «праруської» мови. Розвінчуючи теорії учених російської школи, які лягли в основу ідеологічного штампу про Русь, як «колиску трьох братніх народів», зокрема, Ф. Фортунатова й О. Шахматова, він переконливо доводить, що українська мова – це «окрема самостійна мова в слов'янській родині, а коли мова окрема, то окремий і самостійний і носій її, український народ. /.../ Три східнослов'янські мови, українська, білоруська й російська, зростає незалежно одна від одної, як мови самостійні, і т. зв. «праруської» спільної мови ніколи не було» [4, с.67].

Навіть стислий огляд структури вищезазначеної праці підтверджує її вагомість і фундаментальність не тільки для мовознавчої, а й для українознавчої науки (наприклад, осмислення проблематики концентру «Україна – етнос/нація»): «Постання української мови» (прабатьківщина українців, праслов'янська мова, постання української мови, українська земля й український народ, українські племена, територія розселення, постання мов білоруської й російської, відмінність української мови й раси, необґрунтованість теорій учених російської школи); «Наші назви: Русь-Україна-Малоросія»; «Мова народна й літературна» (народна мова як джерело літературної, взаємовплив народної й літературної мови); «Розвій української літературної мови» (періодизація, засновники й творці української літературної мови, нищення мови, головні ознаки соборної української літературної мови); «Стан української літературної мови» (історія українського правопису, українське словництво, короткі вказівки до вивчення української літературної мови, діяльність науково-популярного мовознавчого місячника «Рідна мова»).

Іван Огієнко був глибоко переконаним у тому, що мова – це мірило духу народу, своєрідний показник його сили та висоти культури. У праці «Українська культура» він наголошує: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, попрахеш, куди забажаш...» [7, с.301].

Актуальні українознавчі проблеми Іван Огієнко, як автор, редактор і видавець, висвітлював і на сторінках щомісячного науково-популярного часопису «Рідна мова». Цей журнал редагувався у Варшаві, а друкувався неподалік Львова у друкарні Отців Василіян (Жовква) й поширювався в усьому світі, за винятком радянської України. Усвідомлюючи консолідуючу роль мови у житті суспільства, вчений неодноразово звертається до українців із закликком творення спільної літературної мови: «...за всяку ціну мусимо творити одну спільну соборну літературну мову, мусимо творити, коли хочемо стати нацією. Мусимо бути нацією, коли хочемо бути народом незалежним. Це треба пам'ятати кожному і гасло «Для одного народу – одна літературна мова» мусить стати бойовим нашим завданням для сучасної праці кожного, хто визнає себе українцем» [5, с.41]. Народ, за словами І. Огієнка, який не має спільної літературної мови, – то незріла нація.

Заслугує на увагу також «Мовний порадинок для редакторів, видавців і робітників пера», своєрідний журнал у журналі, в якому публікувалися лаконічні мовні поради щодо єдиних правописних норм. Іван Огієнко в одній із

статей «В Україні, а не на Україні», яка й сьогодні не втратила своєї актуальності, наголошує вживання саме такої норми власне з позицій українознавства: «За останні 50 літ ми остаточно зреклися своїх колишніх назв Русь та Малоросія, прийнявши назву Україна за назву цілої нашої етнографічної території; коли ж так, то мусимо змінити й стару граматичну форму, й уживати тільки в Україні, в Україну, а не на Україні, на Україну. В 1917-1920 роках існувала Україна як незалежна держава... Мусимо прийняти тільки вираз «в Україні», як кажемо: в Росії, в Італії і т. ін., викинувши остаточно і з нашого вжитку граматичну ознаку нашої колишнього поневолення – рабську форму «на Україні» [8, с.13-14].

Значний інтерес для українознавчої науки становлять і словники Івана Огієнка, переважна більшість яких присвячена унормуванню української мови. Не маючи коштів на їх видання, більшість із них вчений друкував у редактованих ним часописах: «Рідна Мова», «Наша Культура», «Віра й Культура». Своєрідний науковий підхід до систематизації матеріалу, політична незаангажованість автора, заслуговуючи належного пошанування, актуалізують необхідність використання укладених ним словників не тільки для практичного вжитку, у навчальному процесі, а і як цінні джерела українознавства. Зокрема, в «Історичному словнику української граматичної термінології» (1908) укладачем подано чимало мовознавчих термінів, починаючи від витоків української граматичної літератури: «Граматика словенської» Л. Зизанія, «Граматика слов'янської» М. Смотрицького, «Граматика малоросійського наріччя» О. Павловського до «Граматика малоруської мови в Галичині» І. Вагилевича, «Граматика руської або малоруської мови в Галичині» Й. Левицького, «Граматика слов'яно-української» М. Лучкая й ін. Такий підхід дозволив автору простежити як змінювалися слова-терміни протягом історичних періодів вивчення історичної граматики науковцями й підвести читача до розуміння об'єктивних шляхів розвитку термінології української мови [4, с.367].

Вартісними історичними пам'ятками в контексті славістичної термінології й слововживання є також «Церковний словничок» (1942), де зібрано основні терміни церковної лексики в перекладі українською мовою та подано їх тлумачення, «Етимологічно-семантичний словник української мови» (1979-1995), де наведено цікавий ілюстративний матеріал (посилання на лексику творів П. Беринди, Л. Зизанія, що засвідчує власне українські народні корені більшості церковнослов'янських слів). Особливості мовлення, авторського правопису Т. Шевченка, «великого національного поета й борця за волю України і українського народу», як називав його Іван Огієнко, ґрунтовно розглянуто в «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови» (закінчений у 1936 р.). Це була настільки виважена, науково обґрунтована й глибока праця, що Яр Славутич метафорично охарактеризував її «золотою короною шевченкознавства».

Серед рубрик журналу «Рідна мова» виокремлюється рубрика для маленького читача: «Граматика малої Лесі», названа на честь найменшої доньки редактора. У цій рубриці Дід Огій (псевдонім Івана Огієнка) давав своєрідні мовні уроки для дітей. Нерідко розповідь про мову, значення того чи іншого слова розпочиналася казкою, а закінчувався кожний розділ творчим завданням, скажімо, розпитати у дідуся чи бабусі, як говорили вони в молодості; записати слова, що про них раніше нічого не знали, на основі цього скласти оповідання «Як живе й росте мова». З особливою старанністю видавець підбирав матеріал, правив тексти, аби стиль викладу був зрозумілим і доступним для бачення найменшими читачами: «Як світ складається з людей, а ліс – із дерев, і птаство – з пташок, так мова складається із слів. Кожне слово має й своє окреме життя; як про людину можна розповідати довгу історію, так само про слово можна розказати цікаве оповідання. І Слово за-

роджується, віки росте, множитьься й потроху зникає. Як і все, що навкрузи нас. От, скажімо, було колись у нас слово уж (вуж, гуж) і визначало мотуз; а від нього пішли слова гуж (ним оглоблі до хомута прив'язують), гужівка. Через це слово і уж-мотуз пішло в нас і слово вуж-змія, бо на мотуза схожа, ота, що під камінь сховалася» [8, с.26]. Сприйняття тексту оптимізувала розказана перед тим казка про вужа і змію. Такі приклади роботи дітей зі словом, з мовою характеризують Івана Огієнка як прекрасного методиста, вдумливого й досвідченого педагога.

Протягом багатьох років «Рідна мова» підтримувала тісні творчі контакти з провідними науковими центрами Європи, поширюючи інформацію про українську науку, її здобутки й перспективи. Діяльність Івана Огієнка в еміграції – цікавий матеріал для пізнання сутності концентру українознавства «Україна в міжнародних відносинах», розуміння процесів культурної взаємодії, усвідомлення вагомості внеску українців у світову культуру, примноження кращих надбань рідної культури й належного їх поцінування,

Питання функціонування та розвитку мови, культури української мови, двомовності є важливою частиною предметного дискурсу не тільки концентру «Україна – мова», а і «Україна – держава». В сучасних умовах розмитой і непоследовної державної мовної політики, порушення норм чинного законодавства, нехтування різного рівня посадовцями державною мовою, праці Івана Огієнка, його заклики щодо протегування української мови й культури, відомі десять мовних заповідей свідомого громадянина, якими має керуватися кожен з нас, набувають особливої актуальності: «Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний практипис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу» [5, с.38].

Серед українознавчих праць вченого, які розкривають проблематику концентру «Україна – культура (матеріальна і духовна)» вирізняється книга «Українська культура», історично-релігійна монографія «Дохристиянські вірування українського народу», праці «Слово про Ігорів похід»: пам'ятка української літератури XII віку», «Тарас Шевченко», «Політична праця Богдана Хмельницького», «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця», поема «Розп'ятий Мазепа», «Українське монашество», «Українська церква», «Українська патрологія: підручник для духовенства і українських родин», «Історія українського друкарства», «Кирило і Мефодій. Їх життя та діяльність», «Життєписи великих українців», «Візантія і Україна», цикл драматичних поем «Вікові наші рани», історична епопея у двох частинах «Наш бій за державність» й ін. Спираючись на історичні факти, різні джерела, Іван Огієнко переконливо довів, що в історії становлення української культури пріоритетними є духовні фактори, що національне обличчя українства особливе, що це народ із самотньою давньою історією: «... земля ця дала родючі соки народу-велетню, тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та думим, талановитим та тямучим. І не дивлячись на всі перешкоди, що завше грою ставали йому на дорозі, народ український утворив своє власне життя, утворив велику своєрідну культуру. І можна тільки дивуватись, дивуватись і благоговіти, як це народ наш незвичайно тернистим шляхом досяг такої великої культури» [7, с.57].

Отже, людина, її талант, воля, характер – один із головних об'єктів українознавчого пізнання. Вивчення життєвого і творчого шляху видатного діяча української культури, його внеску в збагачення скарбниці знань про український народ дає можливість глибше пізнати науку українознавства, осягнути його просторово-часову специфіку, розкрити питання ролі особистостей в українській історії, з'ясувати феномен українського менталітету, вирізнити ті

критерії суспільно-інтелектуального й духовно-морального портрету української людини, які є складовою національної культури й максимально сприяють справі національного виховання.

До перспективних напрямів досліджень у даній сфері вважаємо за доцільне віднести такі проблеми: інтегративний підхід в українознавчих дослідженнях Івана Огієнка, науковий дискурс вченого і система концентрів українознавства, проблеми націєстановлення у творчості видатного представника українського відродження, українознавча складова змісту освіти (осмислення феномену видатних постатей України).

Список використаних джерел:

1. Дічек Н.П. Огієнко Іван Іванович / Н.П.Дічек // Українська педагогіка в персоніях : у 2 кн. : навч. посібник / за ред. О.В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. – С. 401-409.
2. Качкан В.А. Етнокультурний пласт Івана Огієнка / В.А. Качкан // Українське народознавство в іменах. – К. : Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 281-295.
3. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Дохристиянські вірування українського народу : іст. реліг. моногр. / І. Огієнко. – К. : АТ «Обереги», 1991. – 424 с.
4. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 432 с.
5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Наука про рідномовні обов'язки / Іван Огієнко // Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – С. 33-88.
6. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа / Іван Огієнко / упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – 2-ге вид., випр. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 348 с.
7. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Українська культура / Іван Огієнко ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – 2-ге вид., випр. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
8. Тимошик М. Без окремої мови немає самостійного народу: ідея соборності й державності української мови у творах Івана Огієнка / М. Тимошик // Іван Огієнко Рідна мова / Упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – С. 5-33.
9. Історія українознавства : навч. посіб. / П.П. Кононенко, Л.К. Токар, О.Г. Бажан ; за ред. П.П. Кононенка. – К. : Академвидав, 2011. – 512 с.

In the article the necessity of updating the study Ukrainian figures, those individuals who possess the key to the history of the Ukrainian people, the Ukrainian development of science, culture, education, spirituality. The article shows the contribution of Ivan Ogienko in the Ukrainian nation-building, described the idea of Ukrainian studies scholar, stressed their importance in the context of contemporary ukrainian studies. Particular attention is paid to the scientific heritage of outstanding figure of Ukrainian renaissance period of exile, the works that serve as integral disclosed subject discourse ukrainian studies system of its key concentrations.

Key words: Personality I. Ogienko, ukrainian studies, thematic blocks ukrainian studies, identity, national education, national consciousness, education.

Отримано: 10.02.2017 р.